

فرهنگ مردم اصفهان

الاصفهان

شامل: گویش ها، ضرب المثل ها، بازی ها و تصنیف ها

مؤلف

میر سید علی جناب

تصحیح و تدوین

رضوان پور عصار

جناب اصفهانی، علی، ۱۲۴۹ - ۱۳۰۹.
الاصفهان فرهنگ مردم اصفهان: شامل گویش‌ها، ضرب المثل‌ها،
بازی‌ها و تصنیف‌ها / مؤلف علی جناب؛ تصحیح رضوان پورعصار. -
اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۸۵.
ISBN: 964-96910-1-4 ۳۷۶ ص.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
۱. اصفهان. الف، پورعصار، رضوان، ۱۳۴۱، -، مصحح. ب. عنوان. ج.
عنوان: فرهنگ مردم اصفهان: شامل گویش‌ها، ضرب المثل‌ها، بازی‌ها و
تصنیف‌ها.

۹۵۵/۹۳۲۲

ج ۷۶ ص / ۲۰۷۳ DSR

۱۳۸۵

۱۵۴۶۹ - ۸۵ م

کتابخانه ملی ایران

سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان

کتاب: فرهنگ مردم اصفهان (الاصفهان)
شامل: گویش‌ها، ضرب المثل‌ها، بازی‌ها و تصنیف‌ها
مؤلف: میرسید علی جناب
تصحیح و تدوین: رضوان پورعصار
ناشر: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
مدیرتولید: مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل
ناظر فنی: محی‌الدین چیت‌ساز اصفهانی
لیتوگرافی: آسمان، چاپ: رضوی، صحافی: پیمان
نوبت چاپ: اول / تابستان ۱۳۸۵
قطع: وزیری / ۳۷۶ صفحه
شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه
قیمت: ۳۲۰۰ تومان
ISBN: 964-96910-1-4 شابک: ۹۶۴-۹۶۹۱۰-۱-۲
مراکز پخش: ۲۸۸۳۸۸-۶ ۲۳۳۷۸۶۱-۲ ۳۱۱-۰

ممکنی حقوق این اثر محفوظ و متعلق به مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل می‌باشد.

فهرست مطالب

۲۶۷	آسیاب زنبوری.....	۶	ممنخوان‌ها (صامت‌ها).....
۲۶۸	انگشتر بازی.....	۷	پیشگفتار.....
۲۶۸	بادبادک.....	۹	مقدمه.....
۲۶۹	بازی بکش.....	۱۵	زبان و خط اصفهان.....
۲۶۹	باقلا به چند من.....	۱۹	اخلاق و عادات اصفهان.....
۲۷۱	بانکو یا فرفره.....	۲۳	گویشها.....
۲۷۱	بدنه‌ده (طهرانی)، بلد‌رچین (ترک‌ها)،.....	۱۰۱	اصطلاحات و ضرب‌المثل‌ها.....
۲۷۱	کوک‌ک (اصفهانی)، وشم (استرآبادی).....	۲۱۱	لغات.....
۲۷۳	بزه بازی.....	۲۵۷	بازی‌ها.....
۲۷۴	بقچه‌گردانک.....	۲۵۹	اما بازی اطفال دو ساله:.....
۲۷۵	بلبل بازی.....	۲۶۰	آب بازی.....
۲۷۶	بُل گیرک.....	۲۶۱	آب ده برویا.....
۲۷۷	بو قلمون.....	۲۶۲	آش خورک.....
۲۷۷	پرش یا جست و خیز [ک].....	۲۶۳	آفتاب مهتاب.....
۲۸۱	پشتک.....	۲۶۳	آلاکلنگ.....
۲۸۱	پفک.....	۲۶۴	آبه یا قلعه‌گیری با بیابانی.....
۲۸۱	پِل و چفته.....	۲۶۵	ادک و مذک و دودورچی.....
۲۸۸	پیچاز.....	۲۶۶	اسب چوبی.....
۲۸۹	پیکان بازی.....	۲۶۷	اسب دوانی.....

۲۹۰	پهلوان کچل	۳۰۵	خرسواری و خردوانی
۲۹۱	تخم بازی	۳۰۵	خروس بازی
۲۹۲	نوع دیگر تخم بازی	۳۰۶	خوانچه بازی
۲۹۲	ترازو بازی	۳۰۶	خوک بازی
۲۹۴	تُرُقَه	۳۰۷	خیمه شب بازی
۲۹۵	تُرُقَه زمینی	۳۰۷	دغدغه
۲۹۵	تُرُقَه و تَرُقَه فرنگی	۳۰۸	دوز بازی
۲۹۵	ترکه بازی	۳۰۹	دویدن
۲۹۷	تلگراف و تلفن	۳۰۹	رودست راه رفتن
۲۹۸	توپ بازی	۳۱۰	رو - وارو
۲۹۸	توپ کاشی	۳۱۰	زیر آبکی رفتن
۲۹۹	تیر غزان، تیر تخش	۳۱۰	سار
۲۹۹	تیر و کمان	۳۱۱	شُرسُری
۳۰۰	جم جمک بلک کتون	۳۱۱	سگ بازی
۳۰۰	چال بازی	۳۱۱	سوتک، یا صوتک
۳۰۱	چای دورنگ	۳۱۲	سیب با دستمال ابریشمی
۳۰۱	چراغ بازی	۳۱۲	سیره
۳۰۲	چشم بندانک (کوری کوری)	۳۱۳	شطرنج
۳۰۲	چغاله بازی	۳۱۳	شمنه فر
۳۰۲	چنجولی یا چنگولی	۳۱۳	شنا
۳۰۳	حلقه بازی	۳۱۴	شنیه بازی
۳۰۳	حقّه بازی	۳۱۴	طاق و جفت
۳۰۳	خانه شیر پیشرک	۳۱۵	عراده - عرابه
۳۰۴	خربزه بُری	۳۱۵	عروسک بازی یا دستمال ابریشمی
۳۰۵	خرس بازی	۳۱۶	غریال بازی

۳۲۶	گل بازی و فنجان بازی	۳۱۶	غلطک
۳۲۶	گلوه کمان	۳۱۶	غلغلک
۳۲۶	گنجشک بازی	۳۱۶	فتیله تاب و فتیله پیچ
۳۲۷	لاپوقی	۳۱۷	فر فره
۳۲۷	لپه یا لیر بازی	۳۱۷	فشفشه - گل
۳۲۸	لخشک	۳۱۷	فلاخن، قلوه سنگ
۳۲۸	لیس بازی	۳۱۸	قاپ بازی
۳۲۸	مال مالی	۳۱۸	قاز
۳۲۸	ماه گل گل	۳۱۹	قاشقی
۳۲۹	ماه و ستاره	۳۱۹	قلم زرکش
۳۲۹	مویغ و مرغابی	۳۱۹	قمطره - یا قنطره
۳۲۹	ملا - ملا	۳۲۰	قناره
۳۳۰	ملا کاغذی یا مرکاغذی	۳۲۰	قنفذ (قنپذ)
۳۳۱	منار ساختن	۳۲۱	قوج بازی
۳۳۲	موش یا دستمال ابریشمی	۳۲۲	قورباغه
۳۳۲	موش خرما	۳۲۲	کُپل کُپل [بازی]
۳۳۲	موشک	۳۲۳	کفتر یا کبوتر [بازی]
۳۳۲	می خوام برم تو آفتابه	۳۲۴	کلاغ پرپر
۳۳۲	میمون	۳۲۴	کلاه زنک
۳۳۳	نی سواری	۳۲۵	کورکوری
۳۳۳	هسته بازی	۳۲۵	کنده
۳۳۳	هندوانه بُری	۳۲۵	گربه
۳۳۵	تصنیف ها	۳۲۵	گردو بازی
		۳۲۵	گرگم و گله می برم
		۳۲۵	گل بازی

پیش‌گفتار

اصفهان طی سده‌های متمادی نقشی بی‌بدیل در تاریخ فرهنگ و تمدن ایران و جهان اسلام داشته است. این شهر را از دیرباز مهد هنر و ساکنان آن را مردمانی هنرپرور دانسته‌اند که به هوشمندی و ذکاوت و هنرمندی شهره آفاق بوده‌اند. افراد بسیاری از این شهر منشاء آثار و خدمات ارزنده‌ای شده و گام‌های بلندی در راستای اعتلای فرهنگ ایران و اسلام برداشته‌اند. قرن‌هاست اصفهان با گنجینه‌ای از فرهنگ و هنر بر تارک تمدن بشری می‌درخشد و تلالو مناره‌ها و درخشش کاشی‌هایش جهانی را به تحسین و شگفتی وامی‌دارد.

انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام در سال ۲۰۰۶ میلادی از طرف چهارمین اجلاس وزرای فرهنگ کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی تأییدی بر شکوه و اعتبار فرهنگ و هنر این شهر در دوران اسلامی است. این فرصت را باید به نیکویی دریافت و از آن در مسیر اعتلا و معرفی فرهنگ اصفهان و ایران اسلامی و در تعامل هوشمندانه با جهان معاصر بهره برد.

مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل بر آن است در این سال با انتشار آثار گوناگون، زمینه‌ی بهره‌گیری پژوهشگران و علاقه‌مندان را از مطالعات مربوط به اصفهان فراهم نماید تا از این راه زوایای پید و پنهان فرهنگ و تمدن این شهر را به نمایش درآورد. از جمله آثاری که با حمایت ستاد نکوداشت اصفهان پایتخت فرهنگی جهان اسلام منتشر می‌شود، کتاب حاضر با عنوان «فرهنگ مردم اصفهان» اثر مرحوم میر سیدعلی جناب از اندیشمندان و عالمان این شهر در آغاز قرن جاری است. نویسنده در این کتاب اطلاعات مفید و ارزنده‌ای در زمینه‌ی گویش‌ها، ضرب‌المثل‌ها، بازی‌ها و تصنیف‌ها اصفهان جمع‌آوری کرده است که

در آثار و نوشته‌های دیگر یافت نمی‌شود. این اثر با تلاش و کوشش خانم رضوان پورعصار، کارشناس پژوهشی مرکز، تدوین و تصحیح شده است.

در پایان لازم است از کسانی که مرکز را در انتشار این اثر یاری رساندند، تشکر و قدردانی شود:

جناب آقای دکتر سیدمرتضی سقائیان نژاد، شهردار اصفهان و دبیر ستاد نکوداشت اصفهان پایتخت فرهنگی جهان اسلام

جناب آقای علی قاسم‌زاده، مدیر عامل سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری و مسئول دبیرخانه ستاد نکوداشت اصفهان پایتخت فرهنگی جهان اسلام

جناب آقای علی رضا مساح، مسئول اجرایی مرکز، که با تلاش و کوشش وی تمام مراحل اجرایی چاپ و انتشار این اثر انجام گرفت.

جناب آقای سیدمهدی سیدین‌نیا، رئیس حوزه هنری اصفهان، که این اثر با حمایت مالی این سازمان چاپ و منتشر شده است.

سرکار خانم زهره عسگری که نمونه‌خوانی متن را انجام دادند.

دکتر محمدعلی چلونگر

مدیر مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل

مقدمه

زبان ایرانی بنابه تعبیری، اصطلاحاً بر زبان واحد و ریشه‌ی اصلی تمام گویش‌های مختلفی اطلاق می‌شود که در ایران از آغاز مهاجرت آریائی‌ان تا کنون رایج بوده و به منزله‌ی مبنا و اساس آنها بشمار می‌رود. و لذا این نکته را نمی‌توان پوشیده داشت که گویش‌های ایرانی از گنجینه‌های سرشار ادبی و از سرمایه‌های گرانبها و ارزشمند این مرز و بوم، با آن پیشینه‌ی تمدن و فرهنگ غنی به شمار می‌روند. و این در حالی است که متأسفانه با گذشت زمان گویش‌های کهن کم‌کم به دست فراموشی سپرده می‌شوند.

این گویش‌ها در همان زمان که زبان فارسی باستان در دربار هخامنشیان رواج داشته و در همان دورانی که زردشت گات‌ها را می‌نوشته و در همان روزگار که ساسانیان به زبان پهلوی متکلم بوده‌اند، در سرتاسر زمین ایران بزرگ وجود داشته و زبان محاوره‌ای تیره‌های مختلف آریایی بوده است.

اهمیت و ارزش این گویش‌ها کمتر از کتیبه‌های هخامنشیان یا اوستای زردشت یا متون پهلوی نیست. زبان فارسی باستان و زبان اوستا و زبان پهلوی نیز روزی یکی از همین گویش‌ها بوده‌اند.

هریک از این گویش‌ها پر از لغات و مفردات و ترکیبات و اصطلاحات فارسی اصیل بوده و توانایی آن را دارند که برای فارسی منبعی الهام بخش باشند. هرچند که در این زمان، این منابع سرشار آنگونه که باید و شاید مورد توجه و علاقه‌ی اهل علم و ادب قرار نگرفته است. علاوه بر آنچه گذشت اگر فرایند زمان را حاصل تاریخ طولانی تلاش انسان برای کسب دانش از جهان تصور نمائیم، آنگاه در می‌یابیم که چرا تنوع زبان‌ها منبعی گرانبها و نه مانعی بر سر راه پیشرفت‌اند. زبان‌های مختلف دریافت‌های متفاوت خود را از واقعیت به چندین طریق منتقل می‌نمایند از آن جمله: تفاوت‌های واژگانی، تفاوت‌های اطلاعات دستوری و نیز تفاوت‌های حقیقی لفظی و مجازی.

گفته می‌شود، امروزه در سرتاسر جهان به بیش از پنج هزار زبان تکلم می‌شود، تردیدی نیست که شمار گویش‌ها به مراتب بیش از این است.

و اما آنچه پیش روست، گنجینه بسیار با ارزشی است که به همت و تلاش زنده یاد، مرحوم میرسید علی جناب جمع آوری گردیده و شامل گویش‌ها، لغات، اصطلاحات، ضرب‌المثل‌ها، بازی‌ها و تصنیف‌هایی است که در زمان مؤلف مردم اصفهان بدان‌ها متکلم و مشغول بوده‌اند.

ارزش واقعی این اثر زمانی روشن می‌شود که با اندکی تعمق دریابیم که حکیمانه‌ترین پند و اندرزها و پرنغزترین اصطلاحات و کنایات که هریک می‌تواند موضوع کتاب نفیسی در ادبیات، اخلاق، روانشناسی، اقتصاد، جامعه‌شناسی و زبان‌شناسی قرار گیرد، بصورت یک واژه منفرد و یا در قالب جمله یا عبارتی کوتاه خلاصه گردیده و با صوتی دلپذیر و آهنگی خوش، جلوه‌گری نموده است که این خود قابل مقایسه با هیچ ارزش مادی نمی‌باشد. و این همه در پرتو همت و تلاش مؤلف گرانقدری، جمع آوری گردیده که اگر آن را دُر گرانبهای بدانی‌م که در مقایسه با چند اثر معدود و مشابه بی بدیل است، سخنی به گرافه نگفته‌ایم. آن هم زمانی که نیک واقف باشیم بسیاری از گویش‌ها، امثال و اصطلاحات که زمانی رواج کامل و شامل در میان توده‌ی مردم داشته و یا خواهند داشت ممکن است تحت تأثیر مقولات فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی، طی مدت زمانی نه چندان دراز، در زبان عامه

متروک شده و معانی خویش را از دست می‌دهند. درست به همان طریق که بخش قابل ملاحظه‌ای از اصطلاحات وامثالی که در ادبیات کهن ما وجود دارند. امروز فهم آن‌ها برای ما مشکل می‌باشد.

و اما در خصوص مجموعه‌ی حاضر، ذکر نکاتی چند خالی از فایده نمی‌باشد: نخست آن‌که اصفهان زمان مؤلف در محدوده‌ای کمابیش برابر با اصفهان کنونی دارای گویش ویژه‌ای بوده است که گذشته از گویش خاص شهر اصفهان، گویش‌های روستاهای اطراف آن از جمله: ویشون (وانشان)، قهرود، کشه، زفره، سده، جرقویه، گز، کفرون (کفران)، محلات، خوانسار، سو و غیره را نیز شامل می‌شده است، بنابراین مشخص نبودن این که آیا تمامی گویش‌ها، اصطلاحات، ضرب‌المثل‌های مندرج در این کتاب، منحصرأ مربوط به شهر اصفهان بوده و یا آمیزه‌ای از گویش روستاهای اطراف نیز در آن مخلوط می‌باشد، خود از جمله مسائلی است که تنها از عهده‌ی علمای زبان شناس بر می‌آید. و از آنجایی که هدف و انگیزه‌ی اصلی از احیای این اثر، بعنوان مرجع و منبعی ارزشمند، جلوگیری از نابودی یکی از میراث گرانقدر فرهنگی این مرز و بوم بوده است، لذا نقد و بررسی محتوای آن، فرصت، زمان و شرایط دیگری را می‌طلبد.

مسئله دوم درخصوص شیوه تصحیح این اثر، تنظیم آن براساس دو اسلوب نگارشی، نخست روش اعراب‌گذاری - که خود مؤلف بکار برده - و سپس روش آوا نگاری که به توسط مصحح انجام گرفت است، و از آنجایی که اسلوب آوا نگاری، دقیق‌ترین متد در خصوص رعایت موازین استاندارد برای نمایش گویش به شمار می‌رود، لذا تمامی تلاش و همت مصحح بر آن بوده است که حتی المقدور، این شیوه رعایت گردیده و گویش‌های مندرج در این مجموعه، اعم از آنهایی که بصورت منفرد آمده و یا در قالب ضرب‌المثل، اصطلاح و یا تصنیفی درج گردیده، براساس تقابل دقیق با شیوه‌ی اعراب‌گذاری مؤلف آوا نگاری شده است.

مورد دیگر، نحوه تنظیم وتوالی کلمات و واژه‌های مختلف به لحاظ طبقه بندی الفبایی است که به صورت کامل از جانب مؤلف محترم، مراعات نگردیده و نخستین گام در جهت

تدوین و تصحیح این مجموعه، همانا تنظیم کلیه واژه‌ها به ترتیب حروف الفبا و سپس تفکیک گویش‌ها از اصطلاحات و ضرب المثل‌ها همچنین تفکیک لغات از گویش‌ها بوده است.

نکته‌ی مهم دیگر آن که بخشی از ضرب المثل‌ها معنا نگردیده بود که درخصوص پاره‌ای از آنها با مراجعه به منابع و مآخذ موجود این نقیصه رفع و در مورد بقیه که عموماً نیاز چندانی نیز به معنا کردن نداشته‌اند، صرفاً به ثبت ضرب المثل بسنده شده است.

قسمت مهمی از این مجموعه اختصاص به بازی‌های اصفهان دارد که در زمان مؤلف در میان اطفال و نوجوانان و مردان و شاید هم زنان متداول بوده است و علت ضمیمه نمودن آنها به بخش گویش‌ها و ضرب المثل‌ها، آن بوده است که در بین گویش‌ها، به نام برخی از این بازی‌ها اشاره شده، لذا چندان بی‌ارتباط ندیدیم که این دو بخش بصورت مجموعه‌ی واحدی مدوّن گردند.

درباره‌ی «بازی‌ها» ذکر چند نکته خالی از اهمیت نمی‌باشد همان گونه که مرحوم جناب در جایی از آثار خویش اشارت نموده، این بازی‌ها بین اطفال و جوانان و حتی مردان و اعیان، متداول بوده و لذا چنانچه خوانندگان گرامی ملاحظه خواهند کرد، بازی‌ها عموماً بنا به مقتضای زمان و عصر خویش ساده و با وسایلی کاملاً ابتدایی انجام می‌گرفته و هرچند ممکن است هنوز هم تعدادی از آنها در گوشه و کنار شهرمان انجام پذیرد، لیکن عموماً بسیاری از آنها متداول نبوده و فراموش شده‌اند.

در خصوص پاورقی‌ها بایستی متذکر گردد آنهایی که از منابع و یا از زبان مؤلف است با ذکر منبع و یا ذکر کلمه‌ی مؤلف مشخص گردیده و بقیه از قول مصحح است.

ارزش و اهمیت این گنجینه ارزشمند بالاخص در بخش بازی‌ها، آشنا نمودن خوانندگان عزیز با مدیّت و نحوه‌ی معیشت و معاشرت مردمان آن روز اصفهان است که این خود در درجه نخست برای علمای علم تاریخ و بدنبال آن جامعه شناسان، مردم شناسان و بطور کلی فرهنگ دوستان بسیار قابل استفاده می‌باشد و اما آخرین بخش این اثر، تصنیف‌های اصفهان است که اهمیت آن نیز کمتر از «بازی‌ها» نمی‌باشد، تعدادی از این تصنیف‌ها در توصیف

حوادث و وقایع بعد از مشروطه است، تعدادی نیز اشعاری است که معمولاً در مراسم عروسی و نظیر آن می خوانده اند و بقیه تصنیف های عاشقانه است.

در خصوص شرح حال مؤلف گرانقدر این مجموعه، تنها به این مختصر اکتفا می گردد که: این شخصیت کوشا و فرهنگ دوست در سال ۱۲۴۷ هـ ش (= ۱۲۸۷ قمری) چشم به جهان گشوده و در طی شصت سال زندگانی و فعالیت مستقیم و غیر مستقیم در جریانات مشروطه خواهی و درک مسائل مربوط به آن زمان و نیز آشنایی نزدیک با بسیاری از شخصیت ها و رجال برجسته هم عصر خویش همت به جمع آوری اطلاعات ارزشمندی در باره ی ابعاد گوناگون شهر اصفهان نموده و این همه را در مجموعه ای واحد تحت عنوان «الاصفهان» نامگذاری کرده است.

«گویش ها و ضرب المثل ها» در واقع دومین مجلد از این مجموعه است که اگر بخشی را که در زمان حیات مؤلف بصورت چاپ سنگی منتشر گردیده و به منزله ی مقدمه ی کلیه آثار وی در نظر گرفته می شود، به عنوان نخستین جلد در نظر گرفته شود، کتاب حاضر دومین مجلد از کتاب بزرگ «الاصفهان» به شمار می رود. امید است که در آینده ی نزدیک سایر مجلات این مجموعه نیز چاپ و منتشر گردد.

در این جا لازم است که پس از حمد و سپاس ایزد منان که بار دیگر توفیقی را نصیب نمود تا با استعانت از منبع عظیم فیوضاتش، این بخش از مجموعه ی ارزشمند «الاصفهان» را به صورتی که در پیش روست تدوین و در اختیار علاقه مندان قرار دهم، از جناب آقای مهندس میرسید علی جناب نواده ی گرامی مؤلف که لطف نموده دست نوشته های گرانبهای آن مرحوم را در اختیار اینجانب قرار دادند کمال سپاسگزاری را دارد. از جناب آقای قاسم زاده، مدیرعامل محترم سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری و نیز جناب آقای دکتر چلونگر مدیریت محترم مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل، که بدون مساعدت این بزرگواران، شاید هرگز این کتاب به زیور طبع آراسته نمی گردید کمال امتنان و تشکر را دارد. همچنین از جناب آقای نریمانی، کارمند پرتلاش و ساعی جهاد دانشگاهی اصفهان که زحمت تایپ و آماده سازی کتاب، برعهده ایشان بود، بسیار سپاسگزار بوده آرزوی توفیق

و سلامتی همه‌ی این عزیزان را از درگاه خداوند متعال خواهانم.

و اما متن ذیل در واقع مقدمه‌ای است که در زمان حیات مؤلف و به قلم ایشان، آنهم در اوراق پراکنده، برای این بخش از مجموعه‌ی «الاصفهان» فراهم گردیده که نظر به اهمیت آن بصورت جداگانه درج می‌گردد.

رضوان پور عصار

بهار ۱۳۸۵